

Zybertowicz, Andrzej

O marksistowskiej metodologii badań społecznych : próba rekonstrukcji jednego z wariantów

---

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia 10 (182), 55-74

1987

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Filozofii

Andrzej Zybortowicz

O MARKSISTOWSKIEJ METODOLOGII BADAŃ SPOŁECZNYCH PRÓBA REKONSTRUKCJI KONCEPCJI JERZEGO TOPOLSKIEGO

Zarys treści. Wstęp. A. Dyrektywy dotyczące ogólnych zasad postępowania badawczego. B. Dyrektywy wypływające z modelu procesu dziejowego przyjmowanego w ramach teorii materializmu historycznego. B-1. Dyrektywy związane z badaniem obiektywnej strony procesu dziejowego. B-2. Dyrektywy związane z badaniem subiektywnej strony procesu dziejowego. C. Dyrektywy bardziej szczegółowe dotyczące pewnych rodzajów zadań badawczych. D. Próba zastosowania zrekonstruowanego zespołu dyrektyw do badania konkretnego procesu historycznego — zarys strategii badawczej. Komentarz. Wykaz tekstów Jerzego Topolskiego, na podstawie których dokonano rekonstrukcji.

Na czym polega marksistowska metodologia badań społecznych? W tekstach podejmujących tę problematykę panuje niemały zamęt pojęciowy¹. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest bez wątpienia to, iż nader często mówiąc o metodologii marksistowskiej nie określa się bliżej, na czym polega jej specyfika, jakie są jej podstawowe zasady, jak w konkretnym badaniu ma wyglądać ich realizacja. Mimo istnienia szeregu prac szczegółowych oraz pewnej (niewielkiej zresztą) liczby prac o ambicjach systematyzujących brak opracowań całościowych umożliwiających przełożenie ogólnych dyrektyw metodologicznych na język konkretnych zadań badawczych. Częściowe zapełnienie tej luki stanowią prace Jerzego Topolskiego poświęcone metodologii materializmu historycznego. Niniejsze opracowanie stanowi próbę rekonstrukcji podstawowych wątków koncepcji tego autora, próbę względnie systematycznego wykładu tego wariantu marksistowskiej metodologii badań społecznych, który wydaje mi się płodny poznawczo.

W punkcie wyjścia warto odpowiedzieć na pytanie, dlaczego przed-

---

¹ Instruktywne może być pod tym względem np. zapoznanie się z dyskusją, jaka rozwinęła się po art. H. Bednarskiego, *Marksizm-leninizm i rozwój nauk społecznych w PRL*, Nowe Drogi 1984, nr 3 (dyskusja w kolejnych numerach z tego i n. roku).

stawiona poniżej rekonstrukcja metodologii materializmu historycznego wyprowadzona jest z prac Jerzego Topolskiego, a nie z tekstów samych twórców teorii materializmu historycznego. Argumentów za sensownością tego rodzaju przedsięwzięcia można przedstawić wiele. W sto kilkadziesiąt lat po ufundowaniu podstaw materializmu historycznego — jeśli mamy traktować prace klasyków jako dające zarys teorii naukowej — metodologiczne oddziaływanie materializmu historycznego nie może być sprowadzane do tego tylko, co w pracach tych można wyczytać. Jeśli uznamy, iż niektórym przynajmniej badaczom i interpretatorom dorobku klasyków marksizmu udało się uzyskać pewien postęp poznawczy, wtedy możemy te współczesne prace traktować jako układ odniesienia dla dalszych analiz. Jak powiedział wybitny badacz angielski E. J. Hobsbawm, twórcze rozwijanie marksizmu zaczyna się tam, gdzie cytaty z Marksa nie wystarczają. Bez wątpienia zaś najlepiej nawet dobrane cytaty z klasyków nie wystarczą, by sformułować na tyle spójny i rozbudowany zespół dyrektyw metodologicznych, by mogły one względnie bezpośrednio (tj. bez zbyt wielkiej ilości kroków dodatkowych) inspirować badania społeczne, historyczne, ekonomiczne, socjologiczne. Niezależnie do powyższego, dokonując poniżej wstępnej rekonstrukcji i oceny metodologii materializmu historycznego w jednej ze współczesnych wersji, dają pewien materiał dla prowadzenia badań nad metodologią samą — dla ustalenia, na ile jej propozycje dojrzały do skutecznego oddziaływania na praktykę badawczą.

Problematyką metodologii materializmu historycznego, zwłaszcza w jej zastosowaniu dla badań historycznych, J. Topolski zajmuje się od wielu lat i z różnych punktów widzenia. Poniższa rekonstrukcja dyrektyw metodologicznych, jakie autor ten wprost sformułował, lub jakie można z prac jego wydobyć, obejmuje teksty napisane w ostatnich piętnastu latach (zob. wykaz tych prac). Lektura tych tekstów pokazuje, że mamy do czynienia ze swoistym, dość spójnym i skonkretyzowanym (choć ciągle jeszcze w stopniu niewystarczającym) modelem teorii i metodologii materializmu historycznego. Rekonstruując ten model starałem się trzymać maksymalnie blisko litery wypowiedzi autora — choć z pewnymi ograniczeniami. Po pierwsze, dlatego, iż poglądy autora znajdowały się w rozwoju, zaś zadaniem mym nie było przedstawienie tego rozwoju, a raczej efektów dociekań J. Topolskiego. Po drugie, dlatego, iż dokonując całościowej rekonstrukcji musiałem zastosować pewne uporządkowanie dyrektyw co do ich kolejności, a także musiałem dokonać licznych przekształceń stylistycznych, by dyrektywom nadać możliwie jednolitą językowo postać. Warto może w tym miejscu zaznaczyć, iż interpretacja metodologii materializmu historycznego, której dokonał ten autor, powstała inną drogą, niż ta zastosowana tu przez mnie. Topolski oparł się na założeniu, iż „dla interpretacji zasadnicze znaczenie ma »duch« koncepcji (tzn. jej

zrekonstruowana, oczywiście mniej lub bardziej hipotetycznie, całość) a nie jej »litera«...»².

Rekonstrukcja moja napotkała też pewien dodatkowy problem. Spośród tekstów J. Topolskiego, jakie uznałem za istotne dla realizacji postawionego w tej pracy zadania, trzy zostały napisane wspólnie z Jerzym Kmitą. W swej interpretacji materializmu historycznego (która — nawiasem mówiąc — jest w istotnych punktach zbieżna z ujęciem J. Topolskiego) J. Kmita dużą rolę przypisuje mechanizmowi determinacji funkcjonalno-genetycznej i wyjaśnianiu funkcjonalno-genetycznemu. W pracach napisanych wspólnie problematyka ta też była podjęta. Natomiast w jednej z nowszych prac³ J. Topolski wysunął wobec koncepcji determinacji funkcjonalnej pewne zastrzeżenia, w świetle których nie jest jasne, czy niektóre przynajmniej tezy wyrażone we wzmiankowanych tekstach są obecnie uznawane przez autora za słuszne. W związku z powyższym postanowiłem przeprowadzić swą rekonstrukcję modelu metodologii materializmu historycznego opracowanego przez J. Topolskiego w taki sposób, aby kwestie wiążące się mechanizmem determinacji funkcjonalnej pozostawić otwarte.

Dla wszystkich dyrektyw poza następującymi: B-2: 6, 8, 16, 17, 18, 19; C-4 mogę wskazać miejsca w tekstach J. Topolskiego, gdzie dana dyrektywa została sformułowana wprost, bądź zostały wypowiedziane tezy teoretyczne, które można było w odpowiednie dyrektywy przekształcić. Natomiast dyrektywy wskazane powyżej zostały sformułowane przeze mnie najczęściej jako bezpośrednie konsekwencje czy rozwinięcia dyrektyw czy tez autora. Natomiast dyrektywy grupy D są próbą aplikacji dyrektyw grup A—C w stosunku do konkretnego procesu historycznego — procesu rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce. Jest to próba wytyczenia strategii badawczej wobec tego procesu jako przedmiotu badań teoretycznych. Po dyrektywach umieściłem wstępne komentarze, jakie taka rekonstrukcja nasuwa.

A. DYREKTYWY DOTYCZĄCE OGÓLNYCH ZASAD POSTĘPOWANIA BADAWCZEGO

1. Staraj się pisać historię nieidiograficzną.
2. Narrację historyczną odtwarzającą przeszłość buduj w ten sposób, by nie rozrywać ciągów genetycznych i struktur.
3. Rozszerzaj wiedzę pozaźródłową wykorzystywaną w badaniu.
4. Traktuj wyjaśnianie jako główny cel badania.
5. Formułuj twierdzenia zdające sprawę z relacji między klasami

² J. Topolski [12].

³ Tenże [19] s. 36—39, zob. też s. 221, 425.

faktów; wyjaśniaj poprzez odwoływanie się do twierdzeń odzwierciedlających ontologiczne, wewnętrzne relacje, a nie jedynie statystyczne prawidłowości (we właściwym wyjaśnianiu prawo winno być bezwyjątkowe).

6. Dąż do odkrywania prawidłowości rządzących procesami historycznymi.

7. Procesy społeczne wyjaśniaj w sposób nomologiczny, tj. na podstawie praw.

8. Buduj modele ludzkich działań w określonych typach warunków historycznych (rodzajach stosunków społecznych).

9. Budując wyjaśnienia staraj się odzwierciedlać strukturę rzeczywistości, tj. rekonstruować istniejące w niej przestrzenie oddziaływań.

10. Przekraczaj poziom rejestracji treści potocznego doświadczenia społecznego.

11. Odróżniaj „istotę” zjawisk od form ich przejawiania się.

12. W celu dotarcia do „istoty” zjawisk posługuj się metodą abstrakcji (czyli metodą modelową).

13. Stosując abstrakcję, przyjmuj różne założenia eliminujące działanie takich czy innych czynników ubocznych względem badanego zjawiska (czy procesu), by dotrzeć do zjawiska w jego „czystej postaci” — w ten sposób skonstruujesz model badanego przedmiotu.

14. Traktuj model jako środek poznawczy pozwalający na oderwanie się od powierzchni zjawisk (tj. obszaru zjawisk uchwytnych w ramach perspektywy poznawczej potocznego doświadczenia społecznego) i wejście w głęboką strukturę rzeczywistości (model umożliwia uchwycenie ukrytych przed obserwacją zależności między stanami rzeczy; przez model wprowadza się na karty narracji efekty myślenia teoretycznego).

15. Stosując analizę modelową, na podstawie analizy struktur mniej złożonych dochodź do poznania struktur bardziej skomplikowanych (coraz bardziej izomorficznych w stosunku do rzeczywistości).

16. Modele interpretuj w sposób realistyczny.

17. Konkretyzuj abstrakcje (modele) znosząc stopniowo założenia idealizacyjne i przybliżaj w ten sposób swe twierdzenia do rzeczywistości w jej całym skomplikowaniu.

18. Przeprowadzaj konkretyzację teorii materializmu historycznego.

19. Konkretyzacji dokonuj w odniesieniu do osobliwości określonego przedmiotu badania.

20. Nie ograniczaj się do konkretyzacji faktograficznej, przeprowadzaj konkretyzację teoretyczną.

21. Buduj teorie bardziej szczegółowe (od ogólnej teorii materializmu historycznego) dotyczące wyodrębnionych obszarów życia społecznego lub warunków historycznych.

22. Budując teorie średniego zasięgu, rozwijaj je w powiązaniu z ogólnym

ną teorią społeczną, tj. teorią materializmu historycznego jako teorią całokształtu życia społecznego.

23. Konkretyzuj metodologię materializmu historycznego.

24. Bardziej szczegółowe dyrektywy metodologiczne wyprowadzaj na podstawie teorii będących konkretyzacją materializmu historycznego.

25. Przyjmuj stanowisko radykalnego antyindywidualizmu metodologicznego, tj. pogląd, iż żadnych prawidłowości społecznych nie da się wyjaśnić w terminach zjawisk i prawidłowości dotyczących jednostek.

B. DYREKTYWY WYPŁYWAJĄCE Z MODELU PROCESU DZIEJOWEGO PRZYJMOWANEGO W RAMACH TEORII MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO

1. Dąż do integralnego odtworzenia i wyjaśnienia procesu dziejowego.

2. Proces dziejowy traktuj jako dynamiczną strukturę o trzech podstawowych elementach, którymi są:

1) działania ludzkie (jednostek, grup, instytucji);

2) globalne rezultaty tych działań czyli fakty zbiorowe i procesy,

3) świadomość — indywidualna i społeczna.

3. Badając dzieje odróżniaj fakty należące do subiektywnej strony procesu dziejowego od faktów należących do obiektywnej strony procesu dziejowego.

3.1. Obiektywną stronę procesu dziejowego stanowią: rzeczywistość zmieniająca się niezależnie (w mniejszym lub większym stopniu) od subiektywnych zamierzeń jednostek czy grup społecznych; rzeczywistość istniejąca i przekształcająca się niezależnie od jej poznawania przez świadomość; globalne rezultaty działań ludzkich — tj. warunki społeczno-ekonomiczne nie ujmowane w kategoriach działań ludzkich.

3.2. Subiektywną stronę procesu dziejowego stanowią działania ludzkie wraz z ich kontekstem świadomościowym (świat decyzji ludzkich).

4. Dąż do wyjaśnienia obejmującego zarówno dziedzinę decyzji i działań ludzkich jak i dzień obiektywnych procesów, czyli do odtworzenia dialektycznego spłotu ludzkich działań i obiektywnych warunków.

5. Jako ogniwo pośrednie służące odtworzeniu tego powiązania badaj świadomość społeczną rozumianą antyindywidualistycznie.

6. Odtwarzając proces dziejowy w jego całokształcie zwracaj uwagę na sprzeczności między elementami tak obiektywnej jak i subiektywnej strony procesu dziejowego.

B-1. DYREKTYWY ZWIĄZANE Z BADANIEM OBIEKTYWNEJ STRONY PROCESU DZIEJOWEGO

1. Badając obiektywną stronę procesu dziejowego traktuj ją jako coś innego niż sumę działań ludzkich (por. dyrektywę antyindywidualizmu metodologicznego A-25).

2. Badaj procesy rozwoju, tj. procesy zmian odnoszących się do układów całościowych (systemów) i dokonujących się poprzez wzajemne oddziaływanie składających się na nie elementów.

3. Rzeczywistość historyczną rozpatruj w aspekcie całości różnego rzędu (jest to jeden z aspektów marksistowskiego historyzmu).

3.1. Jako jedną z całości niższego rzędu badaj region historyczny. Region historyczny to określone terytorium zamieszkałe przez ludność związaną wspólnymi dziejami, różnymi od dziejów innych tego rodzaju jednostek terytorialno-ludnościowych.

3.2. Region historyczny traktuj jako określony (mniej lub bardziej całościowo) układ strukturalny o własnej odrębności historycznej (nieraz o odrębnych granicach administracyjnych). Inaczej mówiąc, region historyczny to pewien układ gospodarczy, społeczny, polityczno-administracyjny, kulturalny i psychiczny (o zmiennej wadze poszczególnych elementów w różnych okresach) dający się wyodrębnić z szerszej tkanki historycznej.

4. Badaj procesy powstawania nowych jakościowo struktur rządzonych właściwymi dla nich prawidłowościami.

5. Twierdzenia dotyczące badanych znajdujących się w rozwoju układów (struktur dynamicznych) zakładaj jako badawczo wyjściowe w stosunku do twierdzeń dotyczących elementów tych układów.

6. Badaj, jak ruch i rozwój układów dokonuje się poprzez wzajemne oddziaływanie na siebie elementów układu, które tworzą w sumie strukturę, lecz jednocześnie pozostają w licznych stosunkach przeciwieństwa czy konfliktu.

7. Mówiąc o rozwoju w dziejach, wskazuj zawsze, o rozwoju jakiego określonego (w szczególności scharakteryzowanego teoretycznie) układu mówisz, wskazuj podstawowe elementy tego układu i relacje między nimi.

8. Poszukuj genezy i stadiów rozwojowych badanych zjawisk (jest to jedno ze sformułowań dyrektywy historyzmu; w innym sformułowaniu zalecane jest zwracanie uwagi na jakościowe różnice między formacjami).

9. Analizę dynamiki badanego układu staraj się połączyć z analizą jego struktury.

10. Badaj autodynamiczne procesy zmian takich całościowych układów, jak sposoby produkcji i formacje społeczno-gospodarcze.

11. Zwróć uwagę na to, iż nie każdy rodzaj sposobu produkcji rozwinął się w odrębną formację.

12. Dziejowy proces następowania formacji ujmuj jako proces multilinearny ⁴.

---

⁴ Bliższe objaśnienie tej kwestii tenże [8] s. 82—85.

13. Zwracaj uwagę na powstawanie formacji jako nowych jakościowo struktur a zarazem na ograniczenia w łączeniu tymi samymi pojęciami zjawisk rozwijających się w ramach danej formacji. (Formacje odróżniaj na podstawie takiego ich elementu, jakim jest forma własności środków produkcji i odpowiadające jej stosunki produkcji).

14. Badaj proces rozwoju formacji jako stały proces dostosowywania się — poprzez historycznie kształtującą się ludzką praktykę — zmieniających się poszczególnych elementów formacji; przede wszystkim badaj relacje między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji.

15. Badaj sprzeczności między elementami obiektywnej strony procesu dziejowego. (Sprzeczność między elementami układu można m.in. interpretować — czyni tak O. Lange — w kategoriach cybernetycznych; w takim ujęciu sprzecznością jest brak równoczesnej realizacji takich stanów wszystkich wejść i wyjść, które spełniałyby warunki równowagi układu).

16. Badaj następujące podstawowe rodzaje sprzeczności:

1) między człowiekiem a przyrodą,

2) między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji (warto by np. zbadać, na ile poniżej nakreślona sprzeczność jest przejawem właśnie tego rodzaju sprzeczności: „Podstawową sprzecznością feudalizmu jest [...] sprzeczność między implikującą przymus pozaekonomiczny własnością szlachecką a oparciem produkcji o bezpośrednią pracę chłopów pozbawionych własności ziemi”⁵),

3) między stosunkami produkcji a nadbudową.

17. Badaj, jak relacje między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji prowadzą do powstania formacji jakościowo nowej.

18. Mechanizmu zmian szukaj wewnątrz rozpatrywanego układu — rzeczywistości społecznej — a więc w samej aktywności społeczeństwa (jednostek, grup, klas).

19. Rozpoznawaj klasowy charakter procesu historycznego, tj. fakt, iż rozwój następuje w obrębie społeczeństw podzielonych na klasy.

20. Każdy badany fakt historyczny staraj się umieścić nie tylko w odniesieniu czasoprzestrzennym, lecz także względem danej formacji i fazy jej rozwoju (inaczej: staraj się określić znaczenie danego faktu dla procesu reprodukcji, rozwoju lub znoszenia danej formacji czy jej fazy).

21. Staraj się określić powiązania między obiektywnymi sprzecznościami a konkretnymi faktami i procesami, które badasz (np. na ile przejście od feudalizmu do kapitalizmu było przejawem sprzeczności między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji).

⁵ Tenże [13] s. 284.

22. Ostatecznego uwarunkowania zjawisk społecznych szukaj w sferze zjawisk ekonomicznych.

23. Odróżniaj warunkowanie ekonomiczne „w ostatecznej instancji”, tj. na poziomie całokształtu struktury społecznej, od warunkowania konkretnych faktów, kiedy to do czynnika ekonomicznego dołączają się działania innych czynników, które mogą sprawić, iż w danym przypadku rola czynnika ekonomicznego nie uwidacznia się (może lepiej: czynnik ten nie występuje w roli istotnej determinanty).

24. Badaj, jak obiektywne sprzeczności wyrażają się poprzez ludzkie działania.

25. Dla wyjaśnienia faktów i procesów, które nie są ujmowane w terminach ludzkich działań, próbuj przede wszystkim odnaleźć sprzeczności między takimi podstawowymi elementami procesu dziejowego jak siły wytwórcze, stosunki produkcji czy nadbudowa i wskaż na powiązania między tymi sprzecznościami a konkretnymi procesami i faktami, które są przedmiotem badania.

26. Wyjaśnwszy proces przez wskazanie na inny proces, staraj się także wyjaśnić ten proces przez wskazanie na struktury ludzkiego działania.

B-2. DYREKTYWY ZWIĄZANE Z BADANIEM SUBIEKTYWNEJ STRONY PROCESU DZIEJOWEGO

1. Odtwarzaj fakty polegające na wykonaniu przez ludzi określonych działań.

2. Działania ludzkie ujmuj jako czynności świadome i celowe, tj. przypisuj im określoną strukturę motywacyjną (strukturę motywacyjną stanowi wiedza i wartości respektowane przez działające podmioty).

3. Rozpoznawaj dwoisty charakter działań ludzkich:

1) to, iż są one dążeniem do realizacji świadomie założonych celów;
2) to, iż wytwarzają one jednocześnie obiektywne rezultaty (w tym dalekosiężne), które nie muszą być w pełni zgodne z celami podmiotów — mogą też być z nimi sprzeczne; te obiektywne rezultaty nie muszą być w ogóle przez ludzi rozpoznawane. (Ogólnie: rozpoznawaj to, iż ludzie dążąc do realizacji subiektywnych celów „wytwarzają” zarazem proces dziejowy).

4. Wyjaśniaj działania ludzkie w dwóch aspektach:

1) dlaczego dane działania są podejmowane?
2) dlaczego dane działania prowadzą do takich a nie innych obiektywnych rezultatów?

Przykładowe odpowiedniki pytań badawczych obu rodzajów:

1) dlaczego szlachta rozwijała swą własną gospodarkę, a nie pozostała przy późnośredniowiecznym systemie rent w pieniądzu i naturze?

2) dlaczego powyższe działania szlachty doprowadziły do powstania systemu folwarczno-pańszczyźnianego? ⁶

5. Działania ludzkie wyjaśniaj w ramach interpretacji humanistycznej? ⁷

5.1. Dokonując interpretacji humanistycznej wykonuj następujące kroki:

1) przyjmuj założenie o racjonalności działającego podmiotu;

2) przyjmuj hipotezę o respektowaniu przez podmiot określonego systemu wartości;

3) przyjmuj hipotezę o posiadaniu przez podmiot określonej wiedzy o warunkach działania.

5.2. Przy wyjaśnianiu niektórych typów działań uwzględniaj czynnik emocjonalny — uchylaj założenie racjonalności.

6. Odtwarzając struktury motywacyjne działających ludzi, rób to w kategoriach wiedzy i wartości danych historycznie, a nie w kategoriach współczesnych badaczowi.

7. Rozróżniaj co najmniej następujące typy działań: jednostkowe, indywidualne, grupowe, masowe, jednorazowe i powtarzalne (przy każdym wchodzącym w grę typie działań wyjaśnienie musi uwzględniać inne elementy).

8. Stwierdziwszy zaistnienie danych działań ustal ich zróżnicowanie klasowe (przedstawiciele jakich klas — pojmowanych ekonomicznie — wykonywali dane działania; wyłącznie? częściowo?). Klasowe zróżnicowanie działań rozpoznawaj osobno ze względu na ich genezę (do jakich klas przynależały podmioty wykonujące dane działania) i osobno ze względu na skutki obiektywne (zamierzone lub nie), tj. dla interesów jakich klas okazały się korzystne skutki danych działań.

9. Zwróć uwagę na to, iż dane działania mogą być (osobno subiektywnie i obiektywnie) antagonistyczne lub nieantagonistyczne względem działań (interesów) innych klas lub grup społecznych.

10. Wyjaśniaj, dlaczego jednostka lub grupa miała daną świadomość w okresie, gdy przystąpiła do realizacji danych działań.

10.1. Wyjaśniając świadomość jednostki lub grupy włączaj ją do jakiegoś obszerniejszego systemu wiedzy i wartości charakterystycznego dla epoki, szerszej grupy społecznej lub terytorium.

10.2. Odtwórz wcześniejsze (od wyjaśnianego) stadia danej sfery świadomości społecznej lub indywidualnej.

10.3. Wyjaśniając, dlaczego dane treści świadomości panowały (bądź dlaczego ustąpiły miejsca innym), determinant tego stanu rzeczy szukaj

⁶ Zob. *ibid.*, s. 321.

⁷ Bardziej szczegółowa charakterystyka tej procedury zawarta jest u J. Kmitę, *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*, Warszawa 1971.

w sferze pozaświadomościowej, w sferze aktualnych warunków społeczno-ekonomicznych.

11. Różnice w działaniach ludzkich podjętych w warunkach obiektywnych tego samego rodzaju wyjaśnij przez wskazanie różnic w świadomości działających podmiotów (wskazuj bądź na odmienną wiedzę powodującą inne rozpoznawanie sytuacji, bądź na odmienne systemy wartości powodujące wytyczanie innych celów, bądź na jedno i drugie).

12. Badaj rolę jednostki ludzkiej w dziejach; jeśli zajście określonych faktów czy procesów zależało od indywidualnych decyzji, należy to ukażać.

13. Dane działania umieszczaj nie tylko na osi czasowej i w układzie geograficznym, lecz także określaj je względem procesu ruchu formacji społeczno-gospodarczej.

14. Ustalaj w szczególności, w jakich relacjach są dane działania względem sprzeczności powodujących przejście od jednej formacji do innej (rób to w aspekcie zarówno genezy danych działań, jak i ich skutków).

15. Wyjaśniając, dlaczego dane działania doprowadziły do takich a nie innych obiektywnych skutków, wskaż, które z tych skutków były rozpoznawane przez działające podmioty, i które z tych rozpoznanych rezultatów zostały uznane przez ludzi za istotne i wzięte pod uwagę w następnych działaniach.

16. Rozpoznawaj sprzeczności polegające na rozbieżności między celami działań poszczególnych jednostek a globalnymi skutkami sumy (masy) takich działań większej liczby jednostek (lub całego społeczeństwa).

16.1. Rozpoznawaj, jak sprzeczności powyższego rodzaju są — według założeń Marksa — osadzone na bardziej podstawowej sprzeczności, tj. sprzeczności między człowiekiem a przyrodą.

16.2. Badaj, jakie konkretne historyczne formy (np. specyficzne formacyjnie) przyjmuje powyższa sprzeczność (np. dla kapitalizmu mówi się o sprzeczności między społecznym charakterem produkcji a prywatnym charakterem zawłaszczania).

17. Ustalaj, jak obiektywne rezultaty działań jednych grup (czy klas) tworzą warunki obiektywne determinujące (za pośrednictwem świadomości społecznej) działania innych grup (czy klas).

18. Stwierdziwszy jakikolwiek obiektywny proces, zjawisko czy fakt ustal, jakiego rodzaju działania i jakich grup (klas) społecznych proces ten wytwarzały.

19. Ustal, czy wytwarzanie tego procesu miało charakter świadomy czy też nieintencjonalny (proces mógł się wyłonić spontanicznie, lecz być świadomie podtrzymywany, skoro już rozpoznano jego istnienie).

20. Określ, jakie stadia czy elementy strukturalne danego procesu były świadomie wytwarzane i kontrolowane.

C. DYREKTYWY BARDZIEJ SZCZEGÓŁOWE DOTYCZĄCE PEWNYCH RODZAJÓW ZADAŃ BADAWCZYCH

1. Prowadząc badania syntetyzujące miej ogólne wyobrażenie (wizję) procesu dziejowego w jego całokształcie, by potem dopiero konstruować ogólne hipotezy dotyczące jakiegoś wyodrębnionego okresu, obszaru terytorialnego czy problemowego.

2. Prowadząc pracę syntetyzującą wysuwaj wstępne hipotezy o badanym przedmiocie jako określonym układzie dynamicznym — konstruuj oś syntezy.

3. Pisząc historię powszechną jako oś syntezy przyjmuj proces stawania się dziejów ludzkich dziejami powszechnymi, czyli „rozszerzania się — jak pisali K. Marks i F. Engels — działalności ludzkiej do powszechno-dziejowej”. Inaczej mówiąc, jako oś potraktuj proces rozwoju wzajemnego uzależniania się ludzi i regionów, zaś jako wskaźnik tego procesu potraktuj proces rozwoju rynku światowego.

4. Pisząc historię poszczególnych krajów w obrębie historii powszechnej, ujmuj ją pod kątem wciągania kolejnych społeczeństw w obręb rynku światowego i badaj oddziaływanie tego procesu na strukturę i dynamikę tych społeczeństw.

D. PRÓBA ZASTOSOWANIA ZREKONSTRUOWANEGO ZESPOŁU DYREKTYW DO BADANIA KONKRETNEGO PROCESU HISTORYCZNEGO — ZARYS STRATEGII BADAWCZEJ

1. Określ cel i przedmiot swego badania (np. wyjaśnienie procesu rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce — dalej p rgfp).

2. Skonstruuj wstępny zestaw wskaźników (kryteriów) indentyfikujących empirycznie badany proces i umożliwiających odróżnienie go od procesów i zjawisk innego rodzaju (już na tym etapie wchodzi w grę założenia modelujące).

3. Ustal ramy czasoprzestrzenne, w jakich proces przebiegał.

4. Jeśli proces nie miał całościowego autodynamicznego charakteru (nie obejmował całokształtu struktury społecznej), wskaż najbliższy mu, bezpośredni układ autodynamiczny, w obrębie którego przebiegał, tj. nadrzędną dlań strukturę „macierzystą” (w wypadku p rgfp jest to zapewne globalna struktura społeczeństwa polskiego).

5. Podaj empiryczne kryteria wyodrębnienia, odróżnienia tego układu od innych układów (w wypadku p rgfp będą to zapewne administracyjne granice organizmu państwa polskiego — jest to kolejne założenie modelujące, idealizacyjne).

6. Określ podstawowe warunki zewnętrzne (brzegowe), w jakich przebiega rozwój owej najbliższej, nadrzędnej struktury autodynamicznej,

w szczególności wskaż te zewnętrzne oddziaływania, które są istotne dla badanego procesu (m.in. warunki międzynarodowego handlu zbożem).

7. Jeśli ustalony nadrzędny układ jest rzeczywiście autodynamiczny, zaś zewnętrzne dlań warunki nie należą do przyczyn głównych wyłonienia się i przebiegu badanego procesu, to możesz przyjąć założenie idealizacyjne o nieistnieniu wpływów zewnętrznych na wewnętrzną dynamikę i strukturę układu (gdyby tzw. teoria kolonialna była słuszną wobec p rgfp, tego typu założenia idealizacyjnego przyjąć nie wolno).

8. Wskaż wewnętrzne stadia rozwojowe procesu i podaj kryteria ich wyodrębniania (można oczywiście zrobić to dopiero na etapie pewnego zaawansowania badań, uwaga ta odnosi się także do wielu dalszych dyrektyw).

9. Określ, jakiego rodzaju działania wytworzyły proces, który badasz.

10. Rozstrzygnij, czy proces ma charakter bazowy czy nadbudowy (p rgfp wytwarzały bezpośrednio produkcyjne prace chłopów i pośrednio produkcyjne prace szlachty — a więc proces bazowy⁸).

11. Określ rolę procesu w obrębie właściwej mu podstruktury formacji społeczeństwa, tj. w obrębie bazy lub nadbudowy (proces dominujący, określający inne w obrębie danej podstruktury czy proces pochodny).

12. Ustal, jakie typy zbiorów działań wytwarzały ten proces (działania indywidualne czy grupowe, jednorazowe czy powtarzalne, indywidualne czy masowe).

13. Dokonaj klasowej charakterystyki tych działań; do jakich klas społecznych (lub grup wyodrębnionych na podstawie innych kryteriów) należeli ludzie wykonujący działania określonego rodzaju i typu.

14. Odtwórz podział pracy w obrębie procesu, tj. powiązania między różnymi rodzajami działań w obrębie procesu; ustal, jak ma się ten podział pracy do klasowej charakterystyki tych działań.

15. Odtwórz struktury motywacyjne działań w ich zróżnicowaniu klasowym, według podziału pracy i według typów działań (w szczególności systemy wartości szlachty i chłopów).

16. Ustal, czy w przebiegu działań wytwarzających proces jakąś rolę w subiektywnym kontekście działań odgrywały czynniki emocjonalne i na ile modyfikowały one mechanizm subiektywno-racjonalnej determinacji działań (w wypadku p rgfp wydaje się, iż od czynników emocjonalnych można abstrahować).

---

⁸ Powyższa dyrektywa, jak i przyjęte tu rozumienie bazy i nadbudowy, opiera się na ustaleniach S. Kozyra-Kowalskiego, *Baza — nadbudowa a formacja społeczeństwa*, Studia Socjologiczne 1979, nr 2. Wydaje mi się, iż pewne ustalenia tego autora mogłyby zostać uznane za komplementarne względem koncepcji J. Topolskiego; rzecz wymaga jednak dalszych analiz.

17. Jeżeli działania wytwarzające proces ulegały istotnym modyfikacjom w jego trakcie (upowszechniały się nowe rodzaje lub typy działań), odtwórz odpowiadający tym modyfikacjom proces przekształceń w świadomości (upowszechnianie się nowych rodzajów i typów działań może stanowić kryterium dla określania stadiów rozwojowych procesu w jego aspekcie subiektywnym).

18. Ustal, czy działania wytwarzające proces (wszystkie lub niektóre) miały charakter antagonistyczny czy nie — w aspekcie obiektywnym było tak na pewno. (Jeżeli miały antagonistyczny charakter, to czy były celowo skierowane przeciw interesom jakichś klas (grup), czy też antagonistyczne były tylko w swych obiektywnych skutkach; z kolei tego rodzaju nie zaplanowane skutki działań, skoro już zaistniały, mogły być rozpoznane lub nie rozpoznane — tak przez wykonawców tych działań, lub przez tych, których interesy zostały naruszone).

19. Rozpoznawaj wewnętrzne sprzeczności procesu polegające na rozbieżności między celami poszczególnych jednostek a skutkami działań większej liczby jednostek; określ rolę tych sprzeczności dla dalszego przebiegu czy zaniku procesu.

20. Ustal, czy proces jako całość miał charakter intencjonalny, czy spontaniczny (w wypadku p rgfp nie istniał podmiot — indywidualny lub zbiorowy — który by proces zainicjował i kierował jego przebiegiem).

20.1. Ustal, czy jakieś fazy lub podstruktury procesu nie miały świadomego charakteru.

20.2. Ustal, czy istniały próby wyłonienia się (ukonstytuowania) podmiotów próbujących kierować procesem (w wypadku p rgf wydaje się, iż świadome sterowanie nie przekraczało w zasadzie poziomu folwarku jako podstruktury procesu).

21. Określ rolę jednostki w badanym procesie; czy decyzje jakichś indywidualnych jednostek (lub przypadkowe koleje ich losu) wywierały istotny wpływ na przebieg procesu w jego całokształcie lub we fragmentach (w wypadku p rgfp wydaje się, iż rolę jednostki można pominąć).

22. Odtworzywszy struktury motywacyjne działań wytwarzających proces podejmij próbę wyjaśnienia takiego a nie innego kształtu świadomości.

22.1. Odtwórz wcześniejszy (względem czasu podjęcia danych działań) stan świadomości grup, których działania wytworzyły proces.

22.2. Wskaż, jakie ówczesne warunki społeczno-ekonomiczne (warunki praktyki życiowej tych grup) zdeterminowały upowszechnienie się takich treści świadomości.

22.3. Wskaż, jakie zmiany obiektywnych warunków życia rzeczonych grup przesądziły o wystąpieniu takich zmian w świadomości tych grup, iż rozpoczęły one wykonywanie takich działań nowego typu, które zainicjowały badany proces (np. względny spadek poziomu życia szlachty).

23. Czy owe zmiany można uznać za warunek wystarczający dla wystąpienia wyjaśnianego procesu? (trzeba m.in. ustalić, jakie obiektywne procesy spowodowały względny spadek poziomu życia szlachty).

24. Wskaż, jakie warunki obiektywne spowodowały, iż dane działania rolowego typu upowszechniły się (były podejmowane masowo i wielokrotnie). (W wypadku p rgfp trzeba uwzględnić co najmniej takie kwestie, jak warunki zbytu produktów rolnych i możliwość wykorzystania pracy chłopów poddanych w zwiększonym wymiarze).

25. Ustal rolę badanego procesu w obrębie właściwej mu formacji i jej faz, tj. w szczególności rolę tego procesu dla rozwoju sił wytwórczych i przekształceń stosunków produkcji.

26. Czy był on procesem podstawowym czy pochodnym, determinującym czy determinowanym?

27. Jakie inne procesy były przez badany proces determinowane lub determinowały go (np. jaki był związek p rgfp z procesem rozwoju miast).

28. Czy między badanym procesem a innymi rozgrywającymi się w obrębie danej nadrzędnej struktury (formacji) występowały jakies sprzeczności?

29. Ustal, do jakich obiektywnych następstw doprowadził badany proces:

1) ustal następstwa bezpośrednio i krótkotrwałe oraz trwałe historycznie;

2) odróżniaj następstwa procesu dla świadomości społecznej (wskaż, jakich grup przede wszystkim) od następstw wyrażanych w terminach zjawisk pozaświadomościowych;

3) ustal następstwa procesu dla nadrzędnej dlań struktury macierzystej i dla struktur zewnętrznych (otoczenia) względem struktury macierzystej. (Jednym z najistotniejszych chyba formacyjnie następstw było zahamowanie procesu rozwoju społecznego podziału pracy, tj. w efekcie rozwoju sił wytwórczych i upowszechniania się kapitalistycznych stosunków produkcji; z drugiej strony — korzystne oddziaływanie na rozwój kapitalizmu na Zachodzie).

29.1. Określ przemiany w strukturze klasowej, jakie spowodował proces.

29.2. Jeśli proces miał charakter bazowy, ustal, czy zostały przezeń bezpośrednio wywołane jakies zjawiska w nadbudowie, lub czy zostały przez badany proces wytworzone jakies ogólniejsze warunki dla rozwoju nowych procesów w nadbudowie (np. rewolucji politycznych).

30. Staraj się ustalić, czy jakies zjawiska nadbudowowe (np. jakies regulacje prawne) wywierały wpływ na przebieg procesu — tempo i kierunki.

KOMENTARZ

Przedstawiony zestaw dyrektyw (A-C) rodzi oczywiście szereg problemów. Wspomnę tu tylko o niektórych. Po pierwsze, nasuwa się pytanie, jaki jest stosunek dyrektyw grupy A do reszty dyrektyw. Inaczej mówiąc, jaki jest stosunek między dyrektywami mówiącymi o tym, jak należy rzeczywistość społeczną badać ze względu na przyjęty określony model procesu dziejowego, a tymi, które mówią, jak należy prowadzić badanie ze względu na akceptację określonej teorii poznania⁹. Dyrektywy należące do grupy A są, w pewnym sensie, ogólniejsze od pozostałych dyrektyw. Wydaje się bowiem, iż zachowałyby one swą słuszność przy wielu innych możliwych (choć nie przy wszystkich) modelach procesu dziejowego różnych od modelu, jaki zakłada materializm historyczny. Tę problematykę, tj. problematykę stosunku marksistowskiej teorii poznania do marksistowskiej teorii społeczeństwa, pozostawię jednak w tym miejscu na uboczu. Po drugie, nasuwa się oczywiście pytanie o praktyczną wartość tych dyrektyw, tj. na ile mogą one być (lub są) przydatne — w takiej właśnie postaci — np. dla prowadzenia konkretnych badań historycznych. Sądzę, iż gdyby ograniczyć się tylko do tego, co zostało napisane powyżej (pominawszy milcząco założone rozwinięcia niektórych z tych dyrektyw), to ich przydatność dla badacza, który nie rozwinął jeszcze swojej własnej refleksji teoretyczno-metodologicznej nad procesem dziejowym, byłaby bardzo ograniczona. Zasadniczą przyczyną tego stanu rzeczy jest to, iż wiele jeszcze kategorii występujących w tych dyrektywach znajduje się na zbyt wysokim szczeblu abstrakcji, jest bardzo oddalonych od praktyki badawczej; sens empiryczny kategorii jest trudno uchwytny.

Jednakże, gdyby na to ktoś zaproponował remedium mające polegać na zrezygnowaniu z tych abstrakcyjnych dyrektyw i zastąpieniu ich bardziej konkretnymi, to odpowiadam, iż nie zrozumiał istoty całego przedsięwzięcia. Dyrektywy bardziej konkretne są potrzebne, lecz właściwa droga ich osiągnięcia polega na wychodzeniu od dyrektyw ogólniejszych i na wielokierunkowym ich rozwijaniu już w trakcie badań, a nie przedtem.

Spójrzmy na pewne przykłady. Dyrektywa B-1, 3. Poza pojęciami formacji, sposobu produkcji i regionu historycznego, nie zostały wymienione pojęcia mówiące, jakie to inne różnego rzędu całości należy badać i jakie są relacje między nimi. Oczywiście nie chodzi o to, by podać pełny wykaz całości, które należy badać, by pozostać na gruncie materializmu historycznego. Sam proces badania może wskazywać potrzebę dalszej kon-

---

⁹ Zaznaczę tylko, iż słuszne wydaje mi się w tej kwestii stanowisko J. Kmity, *Słowo wstępne* [do:] *Założenia teoretyczne badań nad rozwojem historycznym*, pod red. J. Kmity, Warszawa 1977, s. 10—12.

ceptualizacji, tj. konstruowania pojęć ujmujących różne całości nowych rodzajów. Metodolog nie może tego z góry przesądzać.

Kolejny problem stanowi tu brak bliższego określenia wskazanych pojęć (zwłaszcza pojęcia formacji społ.-ekon.). Jest to wyraźne zwłaszcza w przypadku dyrektywy B-1, 15. Nie wiadomo na przykład, czy wszystkie rodzaje układów (całości) można badać we wskazany tam sposób. Jak w przypadku takich całości jak informacja czy region historyczny rozumieć pojęcia „wejścia”, „wyjścia” czy „równowagi układu”? W pracach J. Topolskiego nie znajdziemy wystarczającego objaśnienia tych kwestii.

Dyrektywa B-1, 13: jeśli ma mieć ona zastosowanie w badaniu, trzeba dokładnie określić sens takich pojęć, jak własność, środki produkcji czy stosunki produkcji. Trzeba wskazać, co należy uczynić, jeśli okaże się, iż w badanym społeczeństwie współwystępują różne rodzaje własności i stosunków produkcji. W jaki sposób (czy ilościowo?) rozstrzygnąć, które stosunki produkcji są dominujące? Próba odpowiedzi na każde z tych pytań musi się łączyć z powołaniem do życia całych sieci kategorii. Warto zaznaczyć, iż w tym miejscu wkraczamy w problematykę zasygnalizowaną przez dyrektywy części A, 18—24.

To samo dotyczy zasad podejścia klasowego. Trzeba wskazać, za pomocą jakich kryteriów rozstrzygać można o przynależności jednostki wykonującej dane działania do tej, a nie innej klasy, w jaki sposób ustalać klasowe efekty danych zbiorów działań.

Powyższe uwagi pokazują, jak wiele pracy teoretycznej musi być jeszcze wykonane. Niektóre ze wskazanych powyżej kwestii znalazły już wstępne rozwiązanie w literaturze marksistowskiej, nieraz wystarczy ją po prostu przywołać¹⁰. Częściej jednak — jeśli pragniemy uzyskać spójny zespół dyrektyw sterujących procesem badania w jego całokształcie — trzeba będzie wyniki teoretyczne poddać daleko idącym przeformułowaniom i modyfikacjom.

Na zakończenie chciałbym wysunąć hipotezę metodologiczną, na której trop naprowadził mnie tekst J. Topolskiego *Struktura wyjaśniania a teoria procesu historycznego*¹¹, ale którą sformułować udało mi się dopiero w trakcie rozważań nad zrekonstruowanym wyżej zespołem dyrektyw. Jest to hipoteza następująca: dopiero systematyczne uwzględnienie w procesie badania historycznego dwóch stron procesu dziejowego — obiektywnej i subiektywnej, tj. ujęcie badanych faktów w obu aspektach, umożliwi konstruowanie wyjaśnień spełniających wymogi ogólnego modelu Hempela, tj. dedukcyjno-nomologicznego. Ujęcie tylko jednej ze stron daje natomiast w efekcie — w najlepszym razie — coś, co Hempel

¹⁰ Mam na myśli głównie powstałe w ostatnich latach prace S. Kozyra-Kowalskiego i J. Tittenbruna.

¹¹ J. Topolski [8] s. 94—113.

nazywa szkicem eksplanacyjnym¹². Aby móc uznać, iż dany fakt został w pełni wyjaśniony, musimy podać zestaw warunków wystarczających dla jego zajścia (dla zachodzenia faktów danego typu). Łatwo zauważyć, iż wśród tych warunków muszą znajdować się te przynależne tak do obiektywnej, jak subiektywnej strony procesu dziejowego. Natomiast historycy w swych wyjaśnieniach jakichś faktów czy procesów odwołują się najczęściej do jednej ze stron.

Spójrzmy na przykład. W tekście *Rola jarmarków gnieźnieńskich w handlu europejskim od XV do XVII wieku* autor stawia pytanie:

Jakie były przyczyny [...] stopniowego upadku roli jarmarków gnieźnieńskich?¹³ [W odpowiedzi wymienia:] wojny połowy XVII wieku, paraliżujące nie tylko życie handlowe Gniezna, lecz nie stwarzające odpowiednich warunków dla podróży handlowych. [...] Obok wojen wskazać trzeba na stopniowy upadek znaczenia jarmarcznej formy handlu w życiu handlowym Europy. Coraz większe strumienie towarów dostawały się do obrotu niezależnie od jarmarków. [...] Większy zapewne wpływ na pogarszającą się sytuację handlu gnieźnieńskiego miał stopniowy spadek gospodarczego znaczenia Poznania, a w pewnym stopniu także Gdańska i Szczecina. Można by tu wspomnieć też o ogólnym pogorszeniu się sytuacji miast w Polsce, w tym także w Wielkopolsce. Jak wiemy zaś, miasta wielkopolskie szczególnie licznie ucześnieżyły w jarmarkach gnieźnieńskich.

Należy wskazać na coraz większą konkurencję Torunia w handlu z kupcami wschodnimi i śląskimi. Toruń zdołał nawet słabe Gniezno nakłonić do ustanowienia prawa składu, wymierzonego przeciw wrocławianom. [...] Do tych czynników dołączy się bardzo istotny dla każdego ośrodka handlu tranzytowego czynnik zmiany dróg handlowych. [Znaczenie traci droga lądowa, która była podstawą handlowej roli Gniezna.] Jednocześnie [...] zmniejsza się zainteresowanie Wrocławia handlem lądowym z Koroną, szczególnie z Gdańskiem, co nie mogło pozostać bez wpływu także dla Gniezna¹⁴.

Zwróćmy uwagę, iż rozumowanie autora ogranicza się tu do faktów ujmowanych w aspekcie obiektywnym. A przecież za wszystkimi tymi faktami stały określone decyzje ludzkie, subiektywne interesy, zmiany w świadomości. Aby jakaś droga handlowa mogła stracić znaczenie (tj. aby przestała być używana tak masowo, jak dotąd) musiały nastąpić zmiany w świadomości określonych grup ludzi. Ludzie ci musieli uznać, iż (w świetle ich wiedzy w warunkach działania i przy danym systemie wartości) inna droga jest korzystniejsza. Trzeba ustalić, jaki obiektywny proces spowodował takie zmiany? Pamiętajmy, iż warunki obiektywne rodzą określone działania ludzkie tylko przy pewnym stanie świadomości społecznej, a nie same z siebie. Tak więc pełne wyjaśnienie (tj. podające warunki wystarczające) musi zawierać także rekonstrukcję treści świa-

¹² C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, [w:] *Theories of History*, ed. P. Gardiner, Glencoe, Ill. 1959, The Free Press, s. 344—356.

¹³ J. Topolski [4] s. 248.

¹⁴ *Ibid.*, s. 248—249.

domości grup ludzi, których działania wytwarzały obiektywne procesy.

Czy, aby przedstawić wyjaśnienie, spełniające model Hempla, faktu polegającego na upadku roli jarmarków gnieźnieńskich, należałoby sformułować ogólną teorię jarmarków, teorię mówiącą o warunkach rozwoju i upadku jarmarków? Wydaje się, iż byłby to postulat absurdalny. Należy raczej określić, jaki był rodzaj i typ działań jarmarki wytwarzających, i dopiero wtedy wyjaśnić, w jakich warunkach dany rodzaj i typ działań upowszechnia się i zanika. To zaś możliwe jest tylko pod warunkiem uwzględnienia obu stron procesu dziejowego, wzięcia w szczególności pod uwagę dyrektywy B-1, 7 (musi ona być zresztą znacznie rozbudowana, być może nawet w całą podteorię). Powyższe uwagi problemu, oczywiście, nie wyczerpują — sygnalizują go jedynie, wskazują kierunek poszukiwań.

W Jerzego Topolskiego interpretacji teorii i metodologii materializmu historycznego problematyka teoretycznego odróżniania i następnie powiązania w badaniu dwu aspektów procesu dziejowego: subiektywnego i obiektywnego stanowi centralny układ odniesienia. Wydaje się, iż zespół dyrektyw rozwijanych z takiego właśnie punktu widzenia daje szansę konstruowania wyjaśnień, które będą spełniały wymogi modelu Hempla, czyli — inaczej mówiąc — stanowi drogę do formułowania praw naukowych.

Gdyby moja zarysowana powyżej hipoteza okazała się trafna, znaczyłoby to, iż prowadzenie badań społecznych na podstawie będącego przedmiotem tej pracy wariantu metodologii marksistowskiej rokuje znaczące wyniki poznawcze. Jednak zanim wyniki te zostaną uzyskane, przebadac trzeba będzie jeszcze wiele kwestii: skonstruować i odrzucić niejeden zestaw dyrektyw.

WYKAZ TEKSTÓW JERZEGO TOPOLSKIEGO,
NA PODSTAWIE KTÓRYCH DOKONANO REKONSTRUKCJI

- [1] *Aktywistyczna koncepcja procesu dziejowego*, [w:] *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki*, pod red. J. K m i t y, Poznań 1973, s. 255—273.
- [2] *Dyrektywa formułowania praw idealizacyjnych*, [w:] *Elementy...*, s. 27—41.
- [3] *Dyrektywa racjonalizowania działań ludzkich*, [w:] *Elementy...*, s. 222—236.
- [4] *Gospodarka polska a europejska w XVI—XVIII wieku*, Poznań 1977.
- [5] *Marksizm i historia*, Warszawa 1977.
- [6] *Metoda modelowa w historii gospodarczej*, [w:] *Elementy...*, s. 414—430.
- [7] *Metodologia historii*, Warszawa 1973 (II wyd.).

- [8] *Nowe idee współczesnej historiografii. O roli teorii w badaniach historycznych*, Poznań 1980.
- [9] *Methodological Problem of Applications of the Marxist Theory to Historical Research*, *Social Research* 1980, nr 3, s. 458—478.
- [10] *O pojęciu świadomości historycznej*, [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, pod red. J. Topolskiego, Łódź 1981, s. 11—33.
- [11] *O rodzajach wyjaśniania historycznego*, *Poznańskie Studia z Filozofii Nauki* 1976, z. 1, s. 69—88.
- [12] *Poza determinizmem i woluntaryzmem: Karola Marksa koncepcja procesu historycznego*, masz., 1983.
- [13] *Prawda i model w historiografii*, Łódź 1982.
- [14] *Rola marksizmu w przebudowie nauk historycznych*, [w:] *Wybrane problemy teoretyczne marksizmu-leninizmu w myśli współczesnej*, pod red. J. Ładyskiej, Warszawa 1978, s. 455—487.
- [15] *Rozumienie historii*, Warszawa 1978.
- [16] *Stan i aktualne potrzeby w upowszechnianiu marksistowsko-leninowskiej metodologii nauk społecznych i humanistycznych*, *Studia Filozoficzne* 1976, nr 7, s. 3—16.
- [17] *Strukturalizm C. Levi-Straussa*, [w:] *Elementy...*, s. 362—382.
- [18] *Teoretyczne i metodologiczne problemy rozwoju i postępu w historii*, *Przegląd Humanistyczny* 1980, nr 5, s. 7—13.
- [19] *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań 1983.
- [20] *Założenia metodologiczne „Kapitału” Marksa*, [w:] *Założenia metodologiczne „Kapitału” Marksa*, Warszawa 1970, s. 9—57 (pierwsza wersja tej pracy: *Studia Filozoficzne* 1968, nr 3—4).
- [21] wraz z J. Kmitą, *Indywidualizm i antyindywidualizm. (W związku z „Uwagami” prof. Z. Cackowskiego)*, *Studia Filozoficzne* 1975, nr 3, s. 131—136.
- [22] wraz z J. Kmitą, *Wstęp*, [do:] *Elementy...*, s. 5—20.
- [23] wraz z J. Kmitą i L. Nowakiem, *O nieuprawnionych alternatywach*, *Nowe Drogi* 1975, nr 10, s. 102—112.

ÜBER DIE MARXISTISCHE METHODOLOGIE
DER GESELLSCHAFTSFORSCHUNGEN.

REKONSTRUKTIONSVERSUCH DER KONZEPTION VON JERZY TOPOLSKI

(Zusammenfassung)

Im Artikel wurde die Rekonstruktion des von Jerzy Topolski erarbeiteten Modells der Methodologie des historischen Materialismus dargestellt. Die methodologischen Direktiven bezüglich dieses Modells wurden folgendermaßen gruppiert:

— allgemeine Grundsätze des Forschungsvorgehens,

— Direktiven, die aus dem Modell des historischen Prozesses hervorgehen im Rahmen des historischen Materialismus angenommen, nämlich: Direktiven, die mit der Erforschung der objektiven Seite des historischen Prozesses verbunden sind und Direktiven, die mit der Erforschung der subjektiven Seite des historischen Prozesses verbunden sind, und Einzeldirektiven, die auf gewisse Arten der Forschungsaufgaben bezogen sind.

Im folgenden Teil wurden anhand einer solchen historischen Erscheinung, wie der Entwicklungsprozeß der Fron — Vorwerkwirtschaft in Polen, Forschungsaufgaben dargestellt, die gelöst werden müßten, wenn dieser Prozeß aufgrund der Theorie und Methode des historischen Materialismus ablief.

Im Kommentar zum rekonstruierten Modell der Methodologie des historischen Materialismus wurden zwei Probleme betont:

— Ein spezifisches theoretisches Merkmal des rekonstruierten Modells der Methodologie ist die Erforschung der gesellschaftlichen Wirklichkeit in zwei verschiedenen (obwohl miteinander verbundenen) Aspekten: 1) in Hinsicht auf die objektiven Gesellschaftsprozesse, die getrennt von gesellschaftlich — bewußten Erscheinungen analysiert werden, 2) in Hinsicht auf Menschentätigkeiten, die diese Prozesse erzeugen, mit Berücksichtigung der bewußten Motivationen dieser Handlungen. Forschungen, die in diesen zwei verschiedenen, im gewissen Sinn komplementären, Aspekten realisiert werden, sollten zur Weiterbildung sowohl der Dynamik, als auch der Struktur der Gesellschaftsprozesse führen.

— Ein wesentliches methodologisches Merkmal dieses Modells ist das Ausgehen von ziemlich abstraktiven Direktiven, die allgemeine Forschungsrichtungen deuten, also Direktiven, die erst während der Analyse konkreter historischer Wirklichkeit genauer präzisiert werden können. Ein Versuch, im voraus ein Verzeichnis von genauen Direktiven aufzustellen, muß zu Vereinfachungen und Deformationen entweder der Theorie des historischen Materialismus, oder des untersuchten empirischen Materials, oder aber auch beider Seiten zugleich, führen.